

MEHNATGA HAQ TO‘LASH HISOBI VA AUDITI

Yusupov Bobir Adilovich

O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti

Xalqaro amaliyotda kompaniyalar xodimlari mehnatiga haq to‘lashning turli darajada belgilanishi, hisobda va hisobotda aks ettirishi, ichki nazorat yuritish va audit qilish tartiblari bir qator iqtisodiy-ijtimoiy huquqiy hujjatlar asosida olib boriladi. Kompaniyalarda xodimlarning ish vaqti, vazifalarning turli darajadaliigi, hamda, noan’anaviy xususiyatlaridan kelib chiqib, mehnatga haq to‘lashning hisobini xalqaro standartlar va xorijiy tajriba asosida yuritish zaruratini keltirib chiqarmoqda.

Mehnatga haq to‘lash – ish beruvchining qonunlarga, boshqa normativ-huquqiy hujjatlarga, jamoaviy bitimlarga va mehnat shartnomalariga muvofiq ish beruvchilarning xodimlar mehnatlari uchun haq hisoblash va to‘lashlarini ta’minlash bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlar tizimidir.

Mehnat haqining miqdori ish beruvchi bilan xodim o‘rtasidagi kelishuvga binoan belgilanadi. Mehnat haqi qonun hujjatlari bilan belgilangan eng kam miqdordan oz bo‘lishi mumkin emas va uning eng ko‘p miqdori biron-bir tarzda cheklanmaydi. Byudjet hisobidan moliyaviy jihatdan ta’minlanadigan muassasalar va tashkilotlarning, shuningdek davlat korxonalarining xodimlari mehnatiga haq to‘lash shartlarining eng kam darajasi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Ish haqi hozirgi davrda hamma mamlakatlar iqtisodiyotida muhim o‘rin tutadi. Shuning uchun ham iqtisodchi olimlar ish haqining mazmuniga katta e’tibor beradilar. Ish haqining mazmunini aniqlashda turli iqtisodchilar turli tomondan yondashib, unga har xil ta’rif beradilar.

Mehnatga haq to‘lash tartibini belgilash hamda uni nazoratini amalga oshirish bo‘yicha tizimli ishlar olib borilmoqda. Bu esa xodimlarni moddiy rag‘batlantirishdan tortib ular bilan bo‘ladigan har qanday hisob-kitoblarni yaratilgan me’yoriy bazi

bo'yicha amalga oshirish belgilangan. Ushbu me'yorlarga amal qilinishi korxonalar tomonidan ularni tizimli ravishda auditorlik tekshiruvlarni tashkil qilish orqali nazoratga olib boriladi. Auditor korxonalarda mehnat qaqqi bo'yicha xodimlar bilan hisoblashishlarni auditorlik tekshiruvidan o'tkazishda korxonalar tomonidan mehnatga haq to'lashning qanday shakli qo'llanilayotganligi hamda belgilangan normalarga amal qilish darajasini tekshiruvini amalga oshirida.

Amaliyotda mehnatga haq to'lashning quyidagi shakllari mavjud:

Ish haqi to'lashning oddiy ishbay shaklida ishchilar ish haqlarining ko'payishi ularning ishlab chiqargan mahsulot miqdoriga bog'liq bo'lib, unda har bir ishlab chiqarilgan mahsulot uchun haq bir xil bahoda baholanadi.

Ishbay-mukofot tizimida mahsulot sifati yoki ishchilarning ishlab chiqarish faoliyatini boshqa ko'rsatkichlari bo'yicha mukofot, ishbay ish haqi summasidan tashqari hisoblanadi.

Akkord tizimida esa barcha ishlarni bajarilish muddati va summasini ko'rsatib ularni kompleks baholanadi.

Ishbay-progressiv tizimida belgilangan norma doirasida ishlab chiqarilgan mahsulot uchun haq to'g'ri (o'zgarmas) bahoda to'lanadi, normadan ortiqcha ishlab chiqarilgan mahsulot uchun haq belgilangan shkala bo'yicha oshirilgan bahoda, ammo ishbay bahoning ikki hissasidan oshmagan miqdorda to'lanadi.

Asbob-uskunalarga va ish joylariga xizmat ko'rsatayotgan ishchilarning mehnat unumdorligini oshirishni rag'batlantirish uchun egri ishbay tizimi qo'llaniladi. Ularning mehnat haqi ular xizmat qilgan asosiy ishchilar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga qarab egri ishbay bahoda to'lanadi.

Mehnat va unga haq to'lashni hisobga olish subyektning hisob tizimida va auditida asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Chunki, asosiy vazifalar quyidagilardan tashkil topadi:

a) xodim bilan mehnat haqi bo'yicha hisoblashishni (mehnat haqi va boshqa to'lovlarni hisoblash, tegishli summalarni ushlab va qolgan summalarni berish) o'z vaqtida amalga oshirish;

b) ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarxiga hisoblangan mehnat haqi va tegishli ajratmalarni o'z vaqtida va to'g'ri qo'shish;

s) tezkor boshqarishni amalga oshirish va tegishli hisob ma'lumotlarini tayyorlash uchun mehnat va unga haq to'lash bilan bog'liq ko'rsatkichlarni yig'ish va guruhlashtirish;

d) ijtimoiy sug'urta, pensiya va badallik jamg'armalari bilan hisoblashishni o'z vaqtida va to'g'ri amalga oshirish.

Mehnat va unga haq to'lash hisobi sarflangan mehnatning miqdori va sifati, ushbu yo'nalishdagi mablag'lardan foydalanish, mehnat haqi jamg'armasini shakllantirish ijtimoiy xususiyatiga ega bo'lgan to'lovlarni amalga oshirish ustidan tezkor nazorat o'rnatishni ta'minlashi lozim. Chunki, yuqorida keltirilgan vazifalarni o'z vaqtida amalga oshirilishi xodimlarning turmush farovonligini yaxshilash va iqtisodiy silsilalardan himoya qilishning asosiy omillaridan biridir.

Xodimlar bilan mehnat haqi bo'yicha hisob-kitoblarning auditi uchun asosiy manbalar bo'lib quyidagi me'yoriy-huquqiy hujjatlar hisoblanadi:

-O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi.

-O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi.

-O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi.

-“Buxgalteriya hisobi to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni.

-“Auditorlik faoliyati to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni.

-“Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyati buxgalteriya hisobi hisobvaraqlar rejasi va uni qo'llash to'g'risida yo'riqnomasi” 21-sonli O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi milliy standarti (BHMS).

-O'zbekiston Respublikasining boshqa BHMS.

-Mahsulot (ishlar, xizmatlarni) ishlab chiqarish va sotish bo'yicha xarajatlar tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi haqidagi nizom. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1999 yil 5 fevralda 54-son bilan tasdiqlangan (o'zgartirishlar bilan).

Mehnatga haq to'lash bo'yicha xodimlarni ijtimoiy qo'llab quvvatlash va himoya qilish bo'yicha o'tkazilayotgan auditorlik tekshiruvlarini o'tkazishdan *maqsad* mehnat munosabatlariga tegishli bo'lgan qonunchilikka rioya qilinishi, ish haqi va turli xil qo'shimcha to'lovlar va mukofotlar, shuningdek, ish haqidan soliqlar va ijtimoiy ehtiyojlar uchun to'lovlar to'g'ri hisoblanishi ustidan nazorat qilishdan iborat.

Auditor tekshiruv chog'ida avvalo hisobot ko'rsatkichlarida jiddiy xatolar yo'qligiga etarli darajada ishonch hosil qilishi lozim. Bunda dalilisbotlarni to'plash uchun har xil manbalardan shakllanadigan axborot bazasidan foydalaniladi. Shuningdek, auditni boshlashdan oldin ichki hisob-kitoblarni tekshirish uchun zarur bo'lgan me'yoriy hujjat paketi, sintetik va analitik hisob registrlari va boshlang'ich hujjatlarni komplektlaydi.

Ta'kidlash joizki, mehnatga haq to'lash masalalari etarli darajada murakkab. Unda mehnatning tavsifi, mehnat harajatlarini va uning natijalarini o'lchash hamda baholash, rastsenkalar, mukofotlar va hokazolarni belgilash bilan bog'liq ko'plab nozik va o'ziga xos tafsilotlari mavjud. Shuning uchun auditoridan ushbu masalalar bo'yicha me'yoriy baza va hisob yuritishning ahvolini aniqlash, shtatlar jadvali, korxonalar rahbariyatining xodimlarni oylik maosh tayinlab ishga qabul qilish to'g'risidagi buyruqlarni (tanlab tekshiriladi), tuzilgan pudrat shartnomalari va mehnat bitimlari, mehnatga haq to'lash, mukofotlash va moddiy yordam berish to'g'risidagi nizomlarni o'rganish talab etiladi.

So'ngra ish vaqtini hisobga olish tabellari, ishbay ishlar uchun naryadlar va hisoblashuv-to'lov va to'lov vedomostlari, mehnatga haq to'lash hamda uni tartibga solish bilan bog'liq boshqa hujjatlarning rasmiylashtirilishi tekshiriladi. Auditor ushbu

masalalar bilan tanishib chiqib, mehnatga haq to'lash bo'yicha hisob-kitoblarning asosiy bloklarini sinchiklab tekshirishi lozim. Xususan:

1. Korxonada xodimlarining shtat jadvalida belgilangan oylik maoshlariga rioya qilinishi; shtat jadvalining boshqaruv kengashi yoki aksiyadorlar majlisida tasdiqlanganligi; o'rindoshlik asosida mehnatga haq to'lashning to'g'riligi; shtat intizomiga rioya qilinishi; mehnat bitimlari bo'yicha mehnatga haq to'lashning asosligi.

2. Ishchilarga ishbay naryadlar bo'yicha haq to'lashning to'g'riligi, xususan, bajarilmagan ishlar uchun qo'shib yozish hollari yo'qligi, mehnatga haq to'lashning akkord tizimi qo'llanilganligi. Akkord naryadlarining tegishli butun ish uchun qilingan kalkulyatsiya bilan asoslanishi, akkord topshiriqlarining belgilangan muddatda bajarilganligi va yuqori sifatli aniqlanadi.

3. Mukofotlash tartibi va asosligi, mukofotlash sabablarini aniqlash va mehnat jamoasi tomonidan qabul qilinib, tasdiqlangan mukofotlash tizimini tahlil qilish bilan birgalikda aniqlanadi.

Fodalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi. 2023-yil 30-aprel. QMMB, 03/24/911/0142-son.

2. A.A.Karimov, J.E.Kurbanbayev, S.A.Jumanazarov. Moliyaviy hisob va hisobot. // O'quv qo'llanma.;-T.: "Iqtisod-Moliya", 2018. -496 b.

3. M.I.Karimjonova. Mehnatga haq to'lash hisobi va auditini takomillashtirish (bojxona organlari misolida).//Monografiya.; -T.: "Akademiya", 2020., -47 b.

4. Do'smurotov R.D. Audit asoslari.T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2003. 612 b. 6.

5. Tuychiyev A.J., Fayziyev Sh.Sh., Qo'shmatov O.Q. Audit.T.: Iqtisod-Moliya, 2018.139 b.

6. M.Tulaxodjaeva, Sh.I.Ilxomov, K.B.Axmadjonov va boshq. Audit: Darslik 2-jild. T.: NORMA, 2008.320 b.